

BEVEZETÉS

Régi harangjaink kutatása a medievisztika külön, sőt különleges fejezete. Különlegessé teszi, hogy a vizsgálat tárgya nehezen, esetenként csak rendkívüli erőfeszítéssel közelíthető meg és dokumentálható a tudomány számára, de különleges maga az eredmény is, amennyiben igen nagy mennyiségű, kiemelkedő műgonddal megformált, felirattani és egyháztörténeti szempontból egyaránt jelentős emlékményt tesz közkinccsé, a harangokon található különféle díszek, reliefek és medaillonok a művészettörténeti kutatás váratlan nyereségét jelentik, a technikai és hangtani elemzések fontossága pedig önmagáért beszél. Jelentőségüket érzékelteti, hogy ezek az igényes és költséges tárgyak a művészet legmagasabb szintjét képviselik, amit egy falusi vagy mezővárosi közösség a középkorban még elérhetett. Mivel a bronzöntés rendszerint a templomépítés vagy bővítés záróaktusa volt, a középkori harangok és keresztelőkutak építéstörténeti forrásként is fegyelemre méltóak.

A harangok díszítményeivel kapcsolatban már előjáróban hangsúlyoznunk kell, hogy számottevő részük nem sematikusan kidolgozott tucatdíz, hanem konkrét és nemes anyagú, egyházi vagy világi ötvösmunka lenyomata, olyan rendkívüli tárgyaké tehát, melyeknek eredetije – éppen nemesfém anyaga miatt – általában már a középkor folyamán megsemmisült. E ritka művek emlékét, mintegy visszfényként, gyakran csak az agyag segítségével lemásolt és viaszba öntött, majd a harangmintára applikált díszek őrzik. Egy másik érdekes tárgytypus, a középkor nagy tömegmozgalmaira emlékeztető zarándokjelvények éppen ellenkezőleg, törekeny voltak, illetve a földben gyorsan elporladó ón-ólom anyaguk miatt számítanak a régészeti ásatások ritka leleteinek, miközben a harangokon lenyomataik meglehetősen gazdag sorozata maradt ránk. Ilyen szempontból különösen fontos forrásnak minősülnek a harangokkal azonos műhelyekben öntött, de összehasonlíthatatlanul gazdagabban díszített bronz keresztelőkutak, melyeknek a felületét kincsleletnyi mennyiségű díszítmény (ruha- és övveret, palástkapocs és más domborított díszlemez) lenyo-

mata ékesíti. A műhelykapcsolatokon túlmenően már ezért is indokolt a harangok és a keresztelő-medencék együttes tárgyalása.

Közismert, hogy a középkori Magyarország harangállományát a török korban felmérhetetlen kár érte, a megmaradt keveset pedig a 18–19. század elemi csapásai, az 1848–49-es forradalom eseményei és két világháború katasztrofális rekvirálásai pusztították, napjainkban pedig az újraöntés és az egyre gyakoribbá váló színesfémlopás veszélyezteti a megmaradtakat. A történeti-művészettörténeti kutatás kezdettől fogva tudta, hogy a pusztulás nem volt egyforma mértékű a középkori ország valamennyi táján. Míg a török hódoltsági területeken az emlékmények úgyszólván maradéktalanul megsemmisültek, és ritka hírmondóul csak egy-egy földbe rejtett, utóbb véletlenszerűen előkerült harang maradt, addig a Habsburg-kézre jutott Felvidéken és az önállósuló Erdélyi Fejedelemség területén sok régi harang átvészelt a nehéz idők, elsősorban a megpróbáltatásoknak kevésbé kitett helyeken. A középkori bronzöntés kutatása ennek megfelelően kezdettől fogva kiemelt figyelmet fordított a fenti két területre, azonban – ismét csak jól ismert történeti okokból – a Magyarországról szervezett, szisztematikus gyűjtés a 20. század viszontagságai közepette úgyszólván lehetetlennek bizonyult. Erre csak „belülről”, esetünkben erdélyi kutatóként lehetett a siker reményében vállalkozni.

A témaválasztás és a tartalomjegyzék alapján egy előre megtervezett, majd következetesen végrehajtott kutatási program képe derenghet fel az olvasó előtt, olyan tudományos tervé, mely a helyszíni gyűjtésen túlmenően már a kezdet kezdetén tágabb érvényű kérdéseket is felvetett: melyek voltak a vizsgált térség legkiemelkedőbb, jelentős ipari hagyománnyal rendelkező középkori városai, miként alakult ezek érckereskedelme és termékeik műhelykörzete, kik és milyen tudással a tarsolyukban állították elő a nagy hozzáértést és tapasztalatot igénylő terjedelmes öntvényeket, milyen általános történeti, művészettörténeti és liturgikus tanulságot hordoznak az egyes emlékeken fennmaradt feliratok, formai részletek és fi-

gurális díszek? Az önként kínálkozó, lényegében középkori európai kapcsolatainkat feszegető kérdéseket még sokáig sorolhatnók, de ez alkalommal nem szaporítjuk őket tovább. Nem tesszük, mert a szerző a témával – jóllehet jelentőségét kezdettől fogva felmérte – véletlenül találkozott, és módszeres gyűjtésre is csak szerencsés körülmények összejátszása folytán, nagy családi segítséggel vállalkozhatott, magára a kérdésfelvető, elemző feldolgozásra pedig másfél évtizeddel a gyűjtőmunka nagyjának lezárása után, sok előtanulmány után kerülhetett sor.

E sorok írója frissen végzett régészként 1979 januárjában foglalta el muzeológusi állását a székelykeresztúri múzeumban; eredeti célkitűzése a középkori székelyek és a Székelyföld régészeti kutatása, továbbá egy kisebb területi egység, a hajdani Keresztúrszék régészeti topográfiájának elkészítése volt. E munka kezdetén, szinte első lépésként került sor a középkori eredetű, építéstörténeti talányok sorát felvető székelykeresztúri római katolikus templom részletes bejárására, amiből természetesen a torony és a régi harang megtekintése sem maradhatott ki. A harang – ma már tudjuk, gyűjtésünk egyik legszebb darabja – vállán öt gyönyörű, ötvösműví relief sorakozott, Keresztrefeszítéssel, író evangélistákkal, továbbá két trónoló király alakjával. Az igazi meglepetés nem a medaillonok különleges szépsége volt, hanem az, hogy ezek a jellegzetes díszítőelemek megismétlődtek a környék több bronzemlékén, így az első világháború során elpusztult küsmödi és tarcsafalvi, valamint a ma is meglévő vágási harangon, nem utolsósorban pedig felbukkantak az 1440-ben öntött segesvári keresztelődencén, bizonyos Jakab (Jacobus) harangöntő munkáján. Jóllehet bizonyítani akkor még nem tudtuk, elég valószínűnek tűnt, hogy nemcsak a segesvári Klosterkirche keresztelődencéje, de a fenti, keresztúrszéki harangok is a közeli Segesvárról származnak.

A régészeti topográfiai gyűjtés során megismert harangok figyelmünket más irányba is fordították. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szentábrahámi harang igen közeli párját Dávid László segesvári lelkész útmutatása nyomán a középkori Küküllő megyében fekvő Kóródszentmártonban sikerült megtalálni, míg az 1512-ben öntött, elpusztult rugonfalvi harangon (feliratát Orbán Balázs rajza örökítette meg) vagy a ma is meglévő nagymedesérin (1496) olyan motívumok

tűntek fel, amelyeket egy régészeti kirándulás alkalmával a nagyszebeni keresztelőkúton (1438) láthattunk viszont. Ez utóbbi mesterét, *magister Leonardust* a régi szász kutatás egyértelműen helyi öntőnek tudta. Mindezek után nem lehetett kétséges, hogy összefüggő emlékcsoportokra, dél-erdélyi városokban készült, de távolabbi vidékekre is eljutott középkori harangokra bukkantunk. Ez a felismerés, a régi erdélyi vármegyék, a szász és székely székek találkozási pontján fekvő Keresztúrról szemlélve, a problémát eleve tágabb összefüggésbe helyezte. Szó sem lehetett ezek után arról, hogy „székely harang”-ként vizsgáljuk a Székelyföldön fennmaradt régi emlékeket, de – már csak elterjedési területük miatt is – arról sem, hogy pusztán erdélyi német ipartörténeti adalékot lássunk bennük. A továbblépés azonban nagyobb volumenű gyűjtést és tájékozódást igényelt.

Ismerve egy vidéken élő, magyar nemzetiségű muzeológus kutatási lehetőségeit az 1980-as évek Romániájában, a történet itt akár véget is érhetett volna. Művészettörténész édesanyámnak, B. Nagy Margitnak köszönhetem, hogy nem így történt.

A kolozsvári Történeti Intézet művészettörténeti kutatócsoportja ebben az időben döntött úgy, hogy a már korábban megkezdett, először csak Kolozs és Maros megyére szorítkozó műemléki topográfiai gyűjtőmunkáját kiterjeszti Erdély távolabbi területeire is. 1980-tól Szeben megyére került sor, ennek keretében édesanyámra számos szászöldi templom és felszerelésének leírása hárult. Ezekre az útjaira – középiskolásként, majd régészhallgatóként is – hagyományosan elkísértem, megtanultam mellette fényképezni, ha kellett, másztam, mértem és segítettem a részletek tisztázásában. Most is így történt, és megdöbbenve láthattuk, miként tűnnek szemünk elé sorra a Keresztúr környéki harangok szebbnél szebb analógiái, más, addig még nem látott harangok társaságában. Ez volt az a pillanat, amikor dönteni kellett: szorítkozzunk csupán a keresztúri párhuzamok gyűjtésére, vagy pedig, akadémiai hivatalos papír fedezetében, indítsunk átfogó gyűjtést Erdély valamennyi elérhető középkori harangjának felderítése érdekében? Mivel a téma hordereje már akkor nyilvánvaló volt, úgyszólván habozás nélkül döntöttünk az utóbbi lehetőség mellett, megtoldva azzal, hogy vizsgálódásainkat az azonos műhelyekben készült bronz keresztelődencékre is ki kell terjesztenünk.

A Nagy-Küküllő völgyéből, Székelykeresztúr, Segesvár és Medgyes környékéről kiinduló, majd megyéről megyére haladva a mai államhatártól a Kárpátokig terjedő teljes területet átkutató gyűjtőmunkánk során nemcsak arra döbbenhettünk rá, hogy gyűjtésünk a vártnál is gazdagabb eredménnyel járt, de arra is, hogy a vizsgált bronzemlékek meglepő természetességgel rendeződtek kisebb, korok, városok és mesterek szerint tagolódó csoportokba. További meglepetés már a feldolgozás folyamán ért bennünket, amikor kiderült, hogy a feltérképezett emléktárgyak műhelyeit és mestereit több esetben is sikeresen kapcsolatba lehetett hozni a középkori városi számadáskönyvek és adójegyzékek megfelelő adataival.

Volt még egy szempont, ami, menet közben egyre erősödve, a teljes gyűjtésre sarkallt bennünket. Akkor még – az 1980-as évek elején – a Szászföld sok szempontból régi képét mutatta. Falvainban szép számmal éltek erdélyi németek, csaknem minden templomnak volt papja, a gazdag könyvtárral ellátott evangélikus lelkészi irodák, a jól felszerelt, tágas parókiák láttán a kívülálló nem is sejtette azt, amiről egyébként az érintettek is csak suttogva beszéltek: úgyszólván mindenki beadta már útlevílkérelmét végleges kitelepedés céljából, és nyolcszáz év után a tömeges visszatelepülés Németországba már csak a *Kopfgeld* befizetésén, valamint a román hatóságok praktikáin múlt. Az azóta német szempontból pusztasággá vált vidéken látszólagos nyugalom honolt, a paplakokat gondos kezek ápolta virágoskertek övezték, a lelkészek hittanórát tartottak, szívesen megmutatták műemlékeiket, miközben utasítást adtak a kurátoroknak az épületen felmerült apró hibák kijavítására. Számunkra azonban világossá vált, hogy sietnünk kell, és fájdalommal hagytuk sorsukra a csöndes pusztulás és szétszóródás felé haladó egyéb emlékeket (textileket, bútorokat, faszobrokat és oltárokat, óntárgyakat és ötvösműveket), amelyek szintén összegyűjtésre és feldolgozásra vártak. Megmaradt részük ma is arra vár... Mindez előrevetítette számos magyar szórványközösség várható sorsát is, ezért az itt fellelhető középkori harangok összegyűjtését különösen fontosnak tartottuk. Sietségünket menet közben igazolta, hogy e pusztuló falvakban több esetben is nehéz feladatnak bizonyult a maroknyinál is kevesebb magyar, valamint a templomkulcs meglelése, de találtunk nemegyszer magára hagyott, reménytelenül bezárt-beszegzett istenházát is.

Gyorsan kellett határozni egy fontos gyakorlati kérdésben is: mit és hogyan dokumentáljunk egy-egy középkori harangon? Mivel a kutatásaink kezdetén rendelkezésünkre álló minimális szakirodalom a maga említésszerű leírásaival erre nem nagyon nyújtott támpontot, magunknak kellett a leírás módját kidolgoznunk, majd következetesen alkalmaznunk. Mindezt lehetőség szerint fényképpel, a feliratok satírozott rajzával és a díszítmények meg az érdekes technikai részletek gyurmalyomatával egészítettük ki; ez utóbbiakról a keresztúri múzeumban gipszöntvény készült. Kezdetben – egy beosztásos, derékszögű mérőeszköz segítségével – a harangok 1:10 léptékű pontos felmérésére is kísérletet tettünk, ezt azonban, fokozott időigényessége miatt, utóbb fel kellett adnunk. A részletesebb mérést így három adat helyettesíti: az alsó átmérő, a vállnál mért felső átmérő és a harangtetőig mért magasság; ezek a harang belső arányait is érzékeltetik. A hangtani vizsgálatot, a szükséges szakértelem és felszerelés hiányában, nem tekintettük feladatunknak.

Külön kell szólnunk gyűjtésünk forrásbázisáról. Az kezdettől fogva képtelenségnek tűnt, hogy a kutatásra kijelölt, országnyi terület valamennyi településének összes templomtornyát megmásszuk. Ezért csak oda mentünk el, ahol valamilyen nyom (szakirodalmi/helytörténeti közlés, egyházi nyilvántartás feljegyzése, a topográfiai gyűjtőmunka során felmerült adat) középkori harangot sejtetett. A helyszíni kutatás alapját képező irodalmi és levéltári gyűjtést, továbbá az egyházi leltárak átnézését édesanyám végezte, aki saját régebbi gyűjtéséből is kikereste a számba jöhető harangadatokat. Majd mindennek nyomán a terepmunka következett, amelynek zöme – elég feszített tempóban, gépkocsival – 1981 és 1984 között esett. A gyűjtési időpont látszólag mellékes kérdése esetünkben azért nagyon fontos, mert az elmúlt években számos itteni falu és szórványgyülekezet elsorvadása, különösképpen pedig az erdélyi szászok tömeges kivándorlása nyomán számolni kell az elnéptelenedő templomok felszerelésének fokozatos széthordásával. E szomorú folyamat során hívek nélkül maradt harangok kerülhetnek más helységbe vagy más felekezethez, esetleg épenséggel magánkézbe. Példaként említjük az 1983-ban még Kiskapuson dokumentált, az ottani evangélikus templom tornyában függő 13–14. századi, utóbb elhasadt harangot, amelyet 1998-ban már egy nagyváradi haranggyűjteményben

láttunk viszont, ahová az 1990-es években, egy új harang megöntése fejében került. Nem kevésbé veszélyeztetettek a keresztelőkutak, amelyek sajnos felkeltették a nemzetközi műkincscsempészet figyelmét is. A segesdi kutat 1994-ben lopták el, és csak 1999-ben sikerült a bűnüldöző szerveknek a nyomára bukkanni, szinte napra pontosan akkor, amikor az alcinai keresztelőmedencének kelt – reméljük, nem örökre – lába. Hasonló bűncselekmények felgöngyöltése után került egy-egy középkori harang Magaréból és Volkányból a nagyszebeni evangélikus püspökség gyűjteményébe. Ugyanide jutott 1994 után a hégeni és a szászdályai keresztelőmedence is, az előbbit ma a szebeni Johanniskirchében használják. Ilyen, mondjuk, történeti előzmények nyomán lényegesnek tartottuk az egyes leírások után jelezni, hogy az adatfelvétel, rajz és fénykép mely évből is származik.

Sokszor és sokat beszélgettünk arról, hogy a fennmaradt emlékanyagunk vajon mekkora részét lehet megtalálni úgy, hogy nem keresünk fel minden egyes templomot, hanem csupán a leltárakra és a különféle korábbi gyűjtésekre támaszkodunk. Kezdetben egyszerű becsléssel 80%-osra értékeltük munkánkat, a rendszeres topográfiai gyűjtőmunka ugyanis azt mutatta, hogy a fenti forrásokban nem szereplő helyeken csak igen ritkán sikerült említetlenül maradt középkori harangra bukkannunk. Utóbb, miután az első világháború idején rekvirált, illetve felmentésre javasolt harangok listáit és további levéltári forrásokat is hasznosíthattunk, találati arányunkat valamivel jobbnak is láttuk. Kétségtelennek tűnik azonban, hogy gyűjtésünk nem tárt fel minden, Erdélyben lappangó középkori harangot, bár meggyőződésünk, hogy a fellelhető típusok döntő többségét megtaláltuk. A 17–19. század folyamán elpusztult emlékek sora ellenben sokkal hosszabb lenne, ha a levéltárak feldolgozatlan adatait is figyelembe tudtuk volna venni.

1992 őszén, már az MTA Régészeti Intézete munkatársaként teríthettem a rajzoló asztalára az első satírozott harangfeliratot; a pauszra történő átrajzolás – kisebb szünetekkel, több grafikus kezén – csaknem a kézirat nyomdába adásáig tartott. A harangkatalógusok többségéhez képest feltűnően sok feliratrajz a szerző teljességre törekvését tükrözi, egyrészt annak érdekében, hogy valamennyi megközelíthető feliratot megörökítsen az

utókor számára, másrészt a további összehasonlítás és elemzés érdekében.

A 90-es évek elejétől kezdett formálódni az adattár, vele párhuzamosan kiegészítő irodalmi és levéltári gyűjtés zajlott, majd – 1997–1998 során – ellenőrző, hiánypótló erdélyi utakra került sor. Ekkor készült el a keresztelőkutak részletes leírása, a rajzi felmérés, az aprólékos fényképezés, számos részletvizsgálat és pótlólagos adatgyűjtés mellett. Néhány, utóbb felbukkant irodalmi adat helyszíni ellenőrzésére sajnos már nem jutott idő.

A feldolgozó rész fejezetei meglehetősen lassan, 1996-tól 2000/2001 teléig készültek. Megírásuk nem kizárólag a szerző érdeme. Nagy hálával tartozom édesanyámnak, akivel együtt jártuk Erdély úttalan útjait, és aki éveken át hatalmas segítséget nyújtott számtalan részlet leírásában és a kézirat formába öntésében, továbbá édesapámnak, aki fontos egyház- és helytörténeti részleteket, valamint nehezen hozzáférhető bibliográfiai adatokat jegyzett fel könyvtári munkája során. A szülői örökségen túlmenően sok köszönettel tartozom Lovag Zsuzsa főigazgatónak, akivel együtt láthattuk használat közben a segesvári keresztelőkutat, Marosi Ernő akadémikusnak, Patay Pál harangkutatónak, Fülöp Lajos egykori keresztúri igazgatónak, aki a legsötétebb években is támogatta munkámat, és Bálint Csanád mostani igazgatónak, aki a végjátszmát segítette. A külföldi kutatók közül Konrad Bund, Hans Drescher, Claus Peter és Jörg Poettgen megjegyzéseit hasznosítottam; hazai kollégáim közül Lővei Pál, Holl Imre, Takács Imre és Verő Mária nevét említem, valamint Szentesi Editet, aki – kevéssel a harangkatalógus lezárása előtt – felhívta figyelmemet az OMvH archív harangfotóira. Köszönet illeti Bardoly István osztályvezetőt és az OMvH könyvtára és fotótára munkatársait, akik szívesen segítettek ottani munkámat, továbbá Dávid László segesvári lelkészt és Sipos Gábort, az erdélyi református egyházkerület kolozsvári levéltárosát. Itt emlékezem meg köszönettel mindazokról, akik a 80-as évek erdélyi nyomorában benzinjegyekkel járultak hozzá a gyűjtőmunka sikeréhez, valamint a különböző felekezeti erdélyi lelkészek, kurátorok és harangozók hosszú soráról, akik kulccsal, létrával és több óras türelmes várakozással segítettek az esetenként körülményes adatfelvételt. Liturgikus, történeti és paleográfiai kérdésekben Sarbak Gábor és Török József baráti tanácsaira támasz-

kodhattam. Az észre nem vett hibákért és tévedésekért természetesen magam vagyok a felelős.

A harangrajzok elkészítéséért az MTA Régészeti Intézete volt és jelenlegi grafikusainak, Árkay Lúciának, Dévai Nándornénak, valamint a legtöbbet rajzoló Ósi Sándornak tartozom baráti köszönettel. Fényképfelvételeimet az 1980-as évek végéig Kolozsvárt nagyította a mesteri labormunkát végző Horváth József, utóbb, Budapesten a felvételeket Kádas Tibor dolgozta ki. A keresztelőkutak felmérésében Demeter István szobrász-restaurátor működött közre, a végleges rajzok Ósi Sándor kezét dicsérik.

A közös munkánk nyomán most feltáruló emlékműanyag az európai bronzművesség jól körülhatárolható, sajátos színfoltja. A dél-erdélyi harangok száma e tágabb, európai összehasonlításban is figyelemre méltó, korántsem általános ugyanis, hogy egy viszonylag kis területen – a háborúk és a tudatlanság pusztítása ellenére – ilyen sok harang maradjon fenn. És ekkor még nem is beszéltünk a számtalan késő középkori harangütőről, fa járomról, vasalásról és a harangszékek gerendaácsolatáról.

E régi emlékek Erdély népei múltjának fontos forrásai, melyeknek számbavételét halk, de nyomatékos figyelmeztetésnek is szánjuk, hiszen gyűjtésünk során találkozhattunk a villamos harangozás érdekében megcsontított középkori harangkoronával, helytelen felfüggesztéssel és az elhasadt régi harangok minden dokumentáció nélküli újraöntésével vagy dilettáns hegesztésével. A ránk maradt értékek jobb megbecsüléséhez talán az alábbiak is hozzájárulnak.

Berethalom, evangélikus templom, középkori sekrestyecsengő felfüggesztése

A bevezető tanulmány harang- és keresztelőkút- említései után zárójelben található számok a harang- és keresztelőmedence-katalógus vonatkozó tételszámára, a díszítőmotívumok után olvasható hasonló számok a motívumkatalógus megfelelő számú leírására utalnak. Az egyes feliratok átrajzolásának és átírásának módját az Adattár bevezetőjében ismertetem. Ugyanitt található a leírásoknál elkerülhetetlenül ismétlődő részleteknek és méreteknak a rövidítésjegyzéke is.

A kézirat elkészítése során több OTKA-pályázat, továbbá a düsseldorfi Gerda Henkel Stiftung jelentős anyagi hozzájárulása segítette munkámat. Kiadására a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának Nemzeti Örökség Programja keretében, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kerülhetett sor.

A KUTATÁS HATÁRAI

A KUTATÁS TERÜLETI KITERJEDÉSE / Könyvünk anyaga – mint címéből is kitűnik – főként az erdélyi városok öntőműhelyeit és harangállományát foglalja magába. Két szempont azonban már a kutatás legelején arra ösztönzött, hogy túllépjük a történeti Erdély határait.

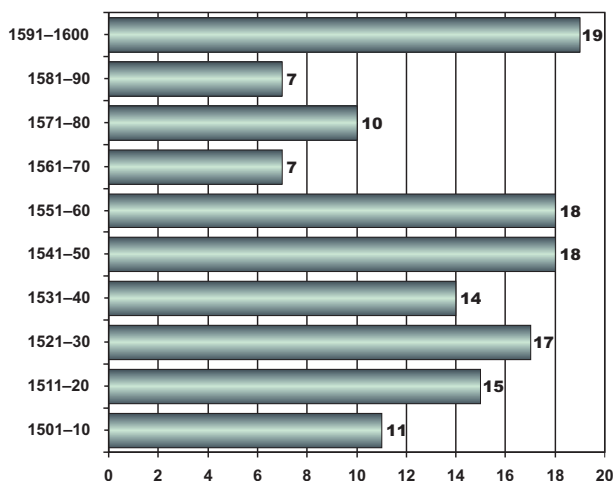
Az adatgyűjtés kezdetén nem tudhattuk, vajon a Partium, továbbá Arad és Bihar megye, mindezekelőtt Várad műhelyeiből jutott-e harang Nyugat-Erdélybe, és fordítva, kerültek-e erdélyi öntvények az Alföld keleti peremére. E lényeges kérdés megválaszolása mindenképpen indokoltá tette a mai Szatmár, Bihar, Arad és Temes megye hozzákapcsolását a kutatandó területhez, amit egy további, gyakorlati szempont is támogatott. A nyolcvanas évek elejére, Patay Pál több fontos rész munkája után, karnyújtásnyi közelségbe került a mai Magyarország harangállományának monografikus feldolgozása. Románia nyugati határvidékén azonban – különösen azokban a feszült években – magyarországi kutatóknak lehetetlen volt gyűjteni, így erre erdélyi régésznek kellett vállalkoznia, ha nem akarta, hogy az itteni gyűjtést a mai magyarországitól megyényi kutatatlan sáv válassza el.

Mindezen megfontolások után adatgyűjtésünket a középkori Magyarországnak a jelenlegi államhatártól keletre eső egész területére kiterjesztettük.

A KUTATÁS IDŐHATÁRAI / Már az anyaggyűjtés korai szakaszában kiderült, hogy a középkori emlékanyagon túlmenően a kora újkori, valamint az abból szervesen kinövő újkori harangöntés történetjének áttekintése – és ezt megelőzően további sok száz templomtorony megmászása – meghaladja a szerző teherbírását. Nyilvánvalónak tűnt, hogy a középkor-centrikus gyűjtés felső időhatárát valahol a 16. század dereka táján kell meghúzni, azonban ennek pontosabb idejét az emlékanyag részletesebb megismerése előtt kockázatos lett volna rögzíteni. Az önálló Erdély viharos 16. századi köztörténete több, korszakhatárnak is alkalmas fordulópontot kínál, a gyűjtés kezdetén egyenesen csábítónak tűnt az 1541-es esztendő,

Buda elestének és a középkori magyar királyság három részre szakadásának éve mint felső időhatár. Ezzel az évvel zárul Balogh Jolánnak az erdélyi reneszánsz korai szakaszát bemutató monumentális munkája,¹ és igen közel esik hozzá a harangokon megfigyelhető gótikus minuszcula/reneszánsz antikva betűváltás időszaka is. Mivel azonban úgy éreztük, hogy esetünkben a bronzöntés belső periódusai nagyobb súllyal esnek latba a köztörténet határköveinél, a döntést a helyszíni kutatások lezárása, illetőleg a harangkatalógus megírása utáni időre halasztottuk, az irodalmi gyűjtést pedig a biztonság kedvéért kiterjesztettük a teljes 16. századra. A felső korszakhatár végleges kijelölésekor az irodalmi gyűjtés cédulái mellett a 16. század második feléből származó számos harang helyszíni tanulmányozása segített bennünket.

Ha évtizedes bontásban ábrázoljuk a 16. század évszámmal ellátott harangjait, feltűnik, hogy az 1550-es évek végéig a magyar országszakadás zűrzavaros esztendei még nem hoztak jelentős számbeli apadást:

A század első évtizedeinek harangtermése nyilván még emelkedne is, ha képesek lennénk a 16. század elejére, első felére keltezhető, de sajnos közelebről nem datált darabok pontosabb korhoz

¹ Balogh 1943.

kötésére. A következő évtizedek negatív jelenségeinek, így az európai rıztermelés 1512-től kibontakozó általános válságának² vagy Szapolyai János és Ferdinánd 1528–1536 közötti háborúskodásának közvetlen hatását az erdélyi bronzöntésre táblázatunk nem tükrözi, jóllehet ez utóbbi esemény a Habsburg-párti erdélyi szász városokat érzékenyen érintette. Az 1540–1550-es években feltűnően sok harangot öntöttek Erdélyben, s e látványos felfutásból aligha lehetne következtetni a korszak politikai eseményeire. Nem kerülhetik azonban el figyelmünket az ekkor feltűnő, komor *Da pacem Domine in diebus nostris* feliratok, melyek, nyilvánvaló liturgikus eredetükön túlmenően, valószínűleg aktuális mondanivalót is hordoztak.

Az igazi nagy törést az 1559-et követő esztendők hozták. A változás jellege kettős: egyrészt feltűnően alacsony az 1560-as években öntött harangok száma (ez az évtized a 16. századi harangöntés mélypontja), másrészt ekkor már alig követhető nyomon azon műhelyek tevékenysége, ahol az 1560-at megelőző időszak harangjainak jelentős részét előállították. Nem találkozunk többet az előző évtizedekben még gyakran használt, esetenként egyértelműen reformáció előtti díszítményekkel sem, ellenkezőleg, az 1560-as évek harangfeliratai, mesternév-monogramjai az ekkor öntött darabokat már világosan a következő évek, évtizedek emléktárához kapcsolják.

Az előzmények ismeretében jó okkal feltételezhető, hogy az 1560-as évek hullámvölgye nem magyarázható egyszerűen az országos politika eseménytörténetével (Izabella 1556-os visszatérésére Ferdinánd háborúval válaszolt, s e hadakozás megszakításokkal az 1570-es évek derekáig tartott). Gyanítható, hogy legalább ekkora meghatározó erejű tényező volt az önállósuló Erdély gazdasági elszigetelődése, valamint a szász városok gazdaságának megtorpanása a 16. század derekán. Ehhez járulhatott az is, hogy a távolsági nyersanyagszállítást jelentősen gátolták a korábbi magyar országhatáron belül kialakult új határok és velejáróik, az új vámviszonyok, miközben Erdély korábban nem jelentéktelen színesfémtermelése is visszaesett. A helyzet általános romlását jól ér-

zékelteti, hogy a Fuggerek erdélyi érdekeltségeik feladása után, 1546-ban visszaléptek a felvidéki rézbányák bérletétől is.³

Az erdélyi harangöntés 16. századi történetében beálló nagy változás igazi, közvetlen okát, az eddig elmondottak messzemenő figyelembevételével, mégis a reformáció hullámverésében látjuk.

Köztudott, hogy a lutheri hitújítás hírhözóinak korai tevékenységét csak évtizedes késéssel követte az erdélyi egyház felekezeti átszerveződése. Szapolyai Jánosnak, majd Fráter Györgynek a katolicizmust támogató törekvései ellenére az 1540-es években sor került a szász evangélikus felekezet és egyház jelképes alapkövetelére. Brassóban 1542 októberében mondtak utoljára katolikus misét,⁴ 1544-től már Honterus a legnagyobb erdélyi szász város lelkipásztora. 1545-ben a szászok nagyszabeni gyűlése határozatot hozott a lutheri tanok egységes elfogadásáról, 1553-ban pedig a szász papság egyetemes zsinata saját superintendenszt választott.⁵ Nem meglepő, hogy a mélyreható egyházi változások az egyházi felszerelést előállító harangöntők tevékenységének egészét éppúgy befolyásolták, mint az alkalmazott feliratokat és vallásos jellegű díszítményeket. A Szászföldön kívüli megrendelők körét lényegesen szűkíthette, hogy Erdély és a Tiszántúl magyar lakossága körében az 1550-es évek végétől már a reformáció helvét ága vert gyökeret.⁶ A hitviták és templomfoglalások zaklatott korszakában, az általános gazdasági romlás közepette érthetően háttérbe szorult a templomi felszerelés gyarapításának gyakorlata. E téren némi javulásra, haranggyűjtésünk adatsora alapján, csak az 1570–1580-as évektől került sor, ám igazi fellendülést csak az 1590-es évtized hozott, amikor az új harangok száma már minden korábbi időszakét meghaladta.

Érdemes megjegyezni, hogy a reformáció hatása hasonló volt Németföldön is. Karl Walternek az első világháború előtti Németország harangállományát leíró művéből⁷ kitűnik, hogy az újonnan öntött harangok száma ott az 1520-as években csökkent radikálisan, s a tartósan alacsony szám csak az 1580-as évektől kezdett el emelkedni. A

² Kubinyi 1973. 240.

³ ET I. 456–458.

⁴ A hitújítás időpontját úgyszólván napra pontosan tudjuk, miután a város 1542. november 2-án fizetett 12 oszporát *pro convocazione provinciae causa evangelii pure praedicandi*, Rechnungen Kronstadt III. 178.

⁵ Teutsch I. 189–271; Reinerth 1956. 23–51; Roth I–II. passim; ET I. 461.

⁶ Zoványi 1921. 378–444; ET I. 472–473.

⁷ Walter 1913.

középső Rajna-vidék 14–16. századi harangjainak áttekintése során hasonló eredményre jutott a közelmúltban Jörg Poettgen is. Ez utóbbi területen az 1580-as évek harangtermése a 14. század végi szintet is alulmúlta.⁸

Gyűjtésünk felső időhatárát tehát az elmondot-

tak nyomán 1560-nál húztuk meg. Szimbolikusnak is tekinthető, hogy 1559-ből származik a dél-erdélyi Sigismund Stundenmacher mester utolsó szignált harangja (Zsidve, I. 382), az 1560-as évet pedig már csak a Kolozs megyei Kidében fennmaradt lengyel harang képviseli (I. 156).

⁸ Poettgen 1997. 36.

